

R O B E R T H O D E L

REČI OD MRAMORA

Dragoslav Mihailović – život i delo

Priredila i prevela s nemačkog
Mina Đurić

■ Laguna ■

Naslov originala

LEBEN UND WERK DES SCHRIFTSTELLERS
DRAGOSLAV MIHAILOVIĆ

Copyright © 2018, Robert Hodel

Ovaj tekst je prvi put objavljen u kraćoj verziji na nemačkom jeziku u knjizi: Dragoslav Mihailovic, *Wie ein Fleck zurückblieb. Erzählungen – Leben*, ausgewählt, übersetzt und mit einer Einleitung versehen von Robert Hodel [Dragoslav Mihailović, *O tome kako je ostala fleka. Priče – život*, izbor, prevod i predgovor Robert Hodel, Leipzig: Leipziger Literaturverlag, 2018].

Copyright © ovog izdanja 2020, LAGUNA

Slika na naslovnoj strani © Branislav Mihajlović,
Portret Dragoslava Mihailovića, ulje na platnu, 2010.

Kupovinom knjige sa FSC oznakom pomažete razvoj projekta odgovornog korišćenja šumskih resursa širom sveta.

NC-COC-016937, NC-CW-016937, FSC-C007782

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

REČI OD MRAMORA

SADRŽAJ

Predgovor srpskom izdanju 9

DRAGOSLAV MIHAILOVIĆ – ŽIVOT I DELO

Roditelji, porodica	15
Škole i prvi književni pokušaji	30
SKOJ i prva zarada	42
Početak studija, najamni rad i hapšenje	51
Zatvor u Čupriji	63
Na Golom otoku	68
Povratak u Čupriju	91
Vojna služba	95
Nastavak studija i mnoštvo poslova	99
Nakon završetka studija	110
<i>Uvođenje u posao</i>	114
Prve publikacije	119
Novinarski počeci	124
<i>Frede, laku noć</i>	132
Urbana proza – <i>Kad su cvetale tikve</i>	147
Rasprava sa Titom	152
Brak sa Nedeljkom Biskup, ćerka Milica	164
Između protivljenja i priznanja	168
Reportaža u Francuskoj: <i>Vijetnamci</i>	176
Lektor u Francuskoj	179
<i>Petrijin venac</i>	184

<i>Protuve piju čaj</i>	192
<i>Čizmaši.</i>	195
<i>Uhvati zvezdu padalicu</i>	203
Dokumentarna proza o Golom otoku	209
<i>Lov na stenice.</i>	230
<i>Gori Morava</i>	233
<i>Zlotvori.</i>	236
Kasnije zbirke pripovedaka	242
<i>Treće proleće.</i>	253
Politička esejistika.	262
Pisac nasuprot publiciste	276

PRILOZI

Hronologija života i rada	287
Nagrade i priznanja	301
Ekranizovana dela	304
Monografije i zbornici radova o piscu.	306

PISCI O DELIMA DRAGOSLAVA MIHAILOVIĆA

Muharem Bazdulj	311
Radoslav Bratić	313
Miljenko Jergović	315
Vladeta Jerotić.	321
Miroslav Josić Višnjić.	323
Danilo Kiš	325
Ivan V. Lalić.	326
Borislav Mihajlović Mihiz	328
Mihajlo Pantić.	331
Stevan Tontić.	334
Dragan Velikić.	336

<i>Indeks imena.</i>	339
<i>O autoru</i>	351

Predgovor srpskom izdanju

O nemačkom predgovoru „Život i delo pisca Dragoslava Mihailovića“ [„Leben und Werk des Schriftstellers Dragoslav Mihailović“],¹ koji u nastavku sledi u proširenom obliku na srpskom jeziku, Peter Handke je napisao: „Pomogao mi je, na bolan način (v. „Goli otok“), da nešto od balkanske istorije bolje sagledam iznutra. Sâm ispred biografije Dragoslava Mihailovića, silne, uvek iznova opasne po život, neko od nas može da bude jedino u senci. A onda napuštanje (predaja) jugoslovenske ideje uz mirne, uverljive razloge, bez nacionalizma: tako nešto još nikada nisam čitao. [...] Suveren autor, a istovremeno, čak i u starosti, još uvek poput deteta, pun radosti i bola, kao što se tako izraženo može pronaći (u Evropi) skoro samo na Balkanu.“²

¹ Robert Hodel, „Leben und Werk des Schriftstellers Dragoslav Mihailović“ [„Život i delo pisca Dragoslava Mihailovića“], u: Dragoslav Mihailović, *Wie ein Fleck zurückblieb. Erzählungen – Leben*. [O tome kako je ostala fleka. Pripovetke – život], ausgewählt, übersetzt und mit einer Einleitung versehen von Robert Hodel [izbor, prevod i predgovor Robert Hodel], Leipzig: Leipziger Literaturverlag, 2018, str. 7–128.

² Pismo Petera Handkea upućeno Robertu Hodelu, 4. juna 2018. godine, iz Šavila, Francuska.

Život Dragoslava Mihailovića je poput odiseje. Njegov put od Ćuprije, rodnog mesta, gde je rano ostao bez roditelja, preko logorskog ostrva Golog otoka, na kome je jedva izbegao smrt, do Beograda, u kome je od siromašnog studenta, koji je morao stalno da radi, napredovao do književnog klasika Jugoslavije i Srbije, odražava istoriju jednog veka u njegovoj zemlji. Društvena i kulturna istorija u Mihailoviću dostiže individualni, živi oblik.

Zahvaljujem Dragoslavu Mihailoviću na dozvoli za snimanje naših razgovora, njemu i njegovoj supruzi Nedeljki Biskup Mihailović na velikodušnom gostoprimstvu. Za biografske upute zahvaljujem Branislavu Mihailoviću, sinu Dragoslava Mihailovića, Mileti Aćimoviću Ivkovu i Mihajlu Pantiću. Zahvalnost takođe izražavam Mini Đurić, za stručan prevod na srpski jezik, i Vesni Matović, Dušanu Ivaniću, Jovanu Deliću, Aleksandru Jerkovu, Bošku Suvajdžiću, Bojanu Joviću i Jeleni Jovanović za naučnu i logističku podršku.

Robert Hodel

DRAGOSLAV
MIHAILOVIĆ
– ŽIVOT I DELO

Njegovi [Mihailovićevi] izabranici uglavnom su likovi sa društvene i socijalne margine, one ličnosti koje ne stvaraju istoriju i ideologiju, ali na koje istorija i ideologija i te kako utiču [...].

Marko Nedić³

Rođen sam, dakle, u Čupriji, bio na Golom otoku, obavio školovanje, radio svašta i još sam živ.

U drugom razredu čuprijske osnovne škole „Kralj Petar II“ neko mi je pozajmio knjigu Doktor Dulitl i njegove životinje. Pročitao sam je i mada me pisac nije interesovao – mnogo kasnije zapamticu da se zvao Hju Lofting – zaključio sam da pisanje pripovedaka i romana mora biti najčarobniji posao na svetu. Onda mi nije izgledalo neskromno ako ga izaberem za sebe.

Dragoslav Mihailović, 17. april 1983. godine⁴

³ Marko Nedić, „Doslednost umetničkog postupka Dragoslava Mihailovića“, u: Radivoj Stokanov (ur.), *Veljko Petrović enciklopedist; Književni portret Dragoslava Mihailovića*, zbornik saopštenja, „Veljkovi dani“ 2009, Sombor: „Veljkovi dani“, Gradska biblioteka „Karlo Bijelicki“, 2010, str. 67.

⁴ Dragoslav Mihailović, „Ako koga zanima“, u: Vasa Popović (ur.), *Antologija leve strane*, knj. II.; Pesme i pevanja; Autobiografije, Beograd: Partizanska knjiga, 1985, str. 244.

Roditelji, porodica

Dragoslav Mihailović je rođen 17. novembra⁵ 1930. godine u Čupriji. Ovaj gradić, koji danas broji oko 20.000 stanovnika, leži kod ušća reke Ravanice u Veliku Moravu, na auto-putu Beograd–Niš. Još u antičkom periodu ovo mesto, tada poznato kao *Horreum Margi* (Žitnica Morave), predstavljalo je istaknutu trgovačku i vojnu bazu na strateški važnom putu Rim–Konstantinopolj. O tome danas svedoče terme, temelji tornja utvrđenja, plastika od mermera i terakote iz prva četiri veka nove ere. U srednjem veku mesto je dobilo ime Ravno, što, verovatno, potiče od slovenskih naroda koji su u periodu između 6. i 7. veka počeli da naseljavaju ovu oblast. Pod osvajanjima

⁵ U vezi sa datumom rođenja treba imati u vidu i naredno objašnjenje Dragoslava Mihailovića: „Što se tiče datuma rođenja, sve do svoje tridesete godine smatrao sam da sam rođen 17. novembra 1930, kako se pamtilo i u porodici. Onda se iznenada pojavila druga moja krštenica, s novim datumom: 20. novembar 1930 (verovatno otuda što su me tog dana, možda, prijavili crkvi radi krštenja). [...] Negde između *Tikava* i prvog izdanja *Petrijinog venca*, nadležna služba nije iznenadila još jedanput, poslavši mi i treću zvaničnu krštenicu, sada sa 20. oktobrom 1930. kao onim danom. Tako danas imam dokumenta sa sva tri ova datuma rođenja [...]“; objavljeno u: Vladeta Janković, „Doprinos Dragoslava Mihailovića“, u: Dragoslav Mihailović, *Petrijin venac*, priredio i pogovor napisao Vladeta Janković, Beograd: Nolit, 1981, str. 334–335.

Osmanlija, koji su oblast zaposeli u 15. veku, ustalio se turcizam ćuprija (prema *köprü* – *ćuprija*, *most*). Ime, po kojem je i danas poznat, grad nosi od druge polovine 17. veka, kada je Mehmed-paša Ćuprilić izgradio stalni most, tj. ćupriju.⁶

Ljubica Todorović, piščeva majka, rođena je 1909. godine u Senju kod Despotovca, kao najmlađe dete Leposave Todorović (rođ. Erić, 1867–1942) i Ljubomira Todorovića (1866–1937). Kada je Ljubica imala pet godina, roditelji ove devetočlane zemljoradničke porodice odlučili su da devojčicu daju u Ćupriju kako bi se o njoj starala njena najstarija sestra Milica, koja je već više godina bila udata i bez dece u braku sa Živojinom Milosavljevićem Tinkićem, gostioničarem. U Ćupriji je Ljubica pohađala Nižu zanatsku školu, gde je učila osnovne poslove domaćinstva, a posle toga je kod kuće počela da se bavi manjim šnajderskim radovima. Međutim, već 1932, sa dvadeset tri godine, preminula je pod nerazjašnjenim okolnostima.

Mihailović ovako kazuje o njenoj smrti:⁷

⁶ Up.: Mihailo Mika Petković, *Ćuprija u prošlosti*, Paraćin: Grafo-S, Ćuprija: KK „Mirko Banjević“, 2009, str. 5–14.

⁷ Ovaj razgovor autora sa Dragoslavom Mihailovićem odvio se 22. marta 2016. godine (u piščevoj radnoj sobi u SANU). Sledeći intervju u ovoj knjizi, zabeleženi prethodno na zvučnim zapisima, vođeni su: 14. septembra 2002. godine (u piščevom stanu na Studentskom trgu 19; objavljeno: „Razgovor [Roberta Hodela] sa Dragoslavom Mihailovićem, septembar 2002. godine“, u: Robert Hodel (ur.), *Zentrum und Peripherie in den slavischen und baltischen Sprachen und Literaturen: Festschrift zum 70. Geburtstag von Jan Peter Locher* [Centar i periferija u slovenskim i baltičkim jezicima i književnostima: Zbornik u čast 70. rođendana Jana Petera Lohera], *Slavica Helvetica*, Bd. 71 [knj. 71], Bern [etc.]: Peter Lang, 2004, str. 65–75), 11. septembra 2007. godine (Studentski trg 19; objavljeno: „Više sam voleo da slušam nego sam da pripovedam“ [Razgovor sa Dragoslavom Mihailovićem vodio Robert Hodel, 11. septembra 2007. godine], u: Mihajlo Pantić (prir.), *Put po neprohod: Dragoslav Mihailović*, zbornik, Beograd: Biblioteka grada Beograda, 2010, str. 41–66), 24. oktobra 2014. godine (Studentski trg 19), 21. septembra 2015. godine (Studentski trg 19), 25. marta 2016. godine (SANU), 15. novembra 2016. godine (Studentski trg 19), 21. aprila 2017. godine (Studentski trg 19), 25. aprila 2017. godine (restoran *Vuk*, napolju), 5. maja 2017. godine (Studentski trg 19), 11. septembra 2017. godine (Studentski trg 19), 13. septembra 2017. godine (Studentski trg 19), 23. oktobra 2017. godine (Studentski trg 19), 25. oktobra 2017.

„U mojoj porodici takođe postoji tajna moje majke. U mojoj porodici se mislilo ili se govorilo da je ona umrla od galopirajuće tuberkuloze. To je, inače, bolest koja je vladala ženskom stranom moje porodice. Recimo, 'Ujka Dragi sedi pod jabukom', to je priča o mome ujaku Dragome, koji je umro od tuberkuloze, i umrla je i žena njegova i, mislim, dve ćerke. [...]»⁸ Bio je bolestan i moj ujak Velimir od tuberkuloze... On je učestvovao u Prvom svetskom ratu i postao je oficir, kapetan prve klase, ali pre toga je bolovao od tuberkuloze. I otišao je u jedno poljoprivredno dobro koje se zove Ljubičevo, gde su [...] gajeni konji. I sad ima velika ergela konja, imaju Ljubičevske konjičke igre. [...] I moj ujak kao mlad čovek, koji je završio Nižu poljoprivrednu školu, otišao je tamo da radi. [...] Imali su koze i on je – navodno – to je legenda porodična – on je pio kozje mleko, koje je lekovito kao magareće mleko, tako se tvrdi, i on se tako izlečio. A onda je posle toga išao u rat i bio je [...] šest godina neprekidno u ratu. [...] I o smrti moje majke se govorilo ovako: kad se moj najmlađi stric ženio, bila je svadba, moja majka je igrala u kolu na toj svadbi. To je bila zima, oznojila se, legla znojava u hladnu sobu da se odmori, zaspala i kad se probudila, bila je bolesna. I to je bilo objašnjenje za to [...]. Ali tetka Milica, koja je podigla i moju majku, Ljubicu i mene, nije volela moga oca, moj otac je bio alkoholičar. Postoji legenda da je on u trenutku kad je sahranjivana moja majka bio pijan i da je sve vreme sahrane plakao. Ne znam koliko je to tačno, ali moja tetka njega nije volela i povremeno joj se otimala neka rečenica protiv njega. I iz tih rečenica ja sam kasnije mogao da zaključim da nije bila tuberkuloza moje majke u pitanju, nego da je bio neki abortus

godine (Studentski trg 19), 4. februara 2018. godine (telefonski razgovor), 30. maja 2018. godine (SANU), 24. oktobra 2018. godine (telefonski razgovor) i 24. februara 2019. godine (Studentski trg 19). Pri ovim razgovorima u prvom planu su najviše konkretna pitanja o životu i delima Dragoslava Mihailovića, koja treba da popune postojeće praznine u biografiji, te su često malo međusobno povezana. U skladu sa tim i odgovori su spontani, a ovde zabeleženi uz zadržavanje usmenog karaktera razgovora. Transkripti audio-zapisa ovih razgovora u narednim delovima teksta citirani su sa podatkom o datumu snimanja, a pitanja upućena Dragoslavu Mihailoviću stavljena su u uglaste zagrade kurzivnim slogom.

⁸ Znak [...] pokazuje da je nešto izostavljeno, dok znak ... predstavlja pauzu u govoru.

urađen onako kako su to žene radile. [*Zašto bi to uradila?*] Zbog sukoba sa mojim ocem, jer ona nije mogla da podnese da joj muž bude alkoholičar. Ko zna kakve su sukobe oni imali! Izgleda da je pokušala da abortira kod neke žene, neke babe i da je to izazvalo... Pominje se, recimo, trovanje krvi kod nje“ (22. 3. 2016).

Kada mu je majka preminula, Dragoslav je imao jednu i po godinu. Dete je došlo pod staranje tetke Milice, koja je već podigla svoju dobrih dvadeset godina mlađu sestru Ljubicu.

O svojoj tetki Milici (1887–1946) i njenom suprugu Živojinu Žiki Milosavljeviću Tinkiću govorio je Mihailović 21. septembra 2015. godine:

„[Milica je bila] nepismena... Stariji ljudi uvek pričaju o tim ratnim događajima, i tako. Sećam se nekih ratnih događaja... Kad su nemačka i austrijska vojska ušle u Čupriju 1915. godine, da li je ona to meni pričala? Da li sam ja to... [*Da li ima toga u pripovetci 'O tome kako je ostala fleka'?*] Ima, moguće, moguće. Ona, recimo, njen muž... Ja nemam njegovu sliku, bio je u Prvom svetskom ratu,⁹ u turskom ropstvu, zarobljeništvu, i bio je uhvaćen od Turaka kad je bio ranjen u glavu. [*I to je ostalo?*] Da, i posle, kad je završen Prvi svetski rat, on se vratio u Čupriju i jednog trenutka je 1928/1929. godine odjedanput oboleo od te posledice i umro je za godinu dana, ne, za nekoliko dana čak, i to je bila inspiracija za jedan deo pripovetke 'O tome kako je ostala fleka'.¹⁰ Onda, ona je jedan događaj... Kako jedan vojni kamion udara u jednu zgradu... To se takođe desilo mojoj tetki. Ja se nisam bio rodio, kamion je... [*Udarilo u kafanu?*] Da, da... Njen muž je bio

⁹ U razgovoru od 22. marta 2016. godine Mihailović se u vezi sa ovim ispravio: „On je umro 1929. godine [...] od posledice ranjavanja u Srpsko-turskom ratu 1912. godine. [...] On je bio u turskom zarobljeništvu, odakle je pušten, valjda, 1913. godine, kad se završio Drugi balkanski rat“ (22. 3. 2016).

¹⁰ U martu 2016. godine Mihailović je ovu konstataciju dopunio odgovorivši na pitanje – „A tetka Milica je bila ta večna udovica iz pripovetke 'O tome kako je ostala fleka'?“: „Pa da, ona je bila... Ona je [19]29. godine, ona je imala četrdeset dve godine, a umrla je sa pedeset devet“ (22. 3. 2016).

kafedžija i mi smo stanovali pozadi, iza kafane, a ovaj kamion je izleteo sa puta i udario u tu kuću“ (21. 9. 2015).

A u razgovoru vođenom 22. marta 2016. godine Mihailović je u vezi sa ovom nesrećom dodao:

„Ova je, recimo, Sremska ulica, ova je Glavna ulica, tu je ta kafana, i jednog trenutka išao je neki vojni kamion. To su bili oni ogromni kamioni sa punim gumama... I ovde, na ovome uglu, nešto se desilo, a kamion je skrenuo i udario u spavaću sobu moje tetke Milice. I to je bio poznat događaj u našoj porodici. Čak je postojala jedna mala fotografija. Ja o toj fotografiji na neki način i pišem... Kako gomila ljudi gleda kako je jedan kamion ovako zaronio u jednu kuću. To je ta kuća gde je moja tetka živela“ (22. 3. 2016).

Iza kafane, tamo gde se ukrštaju Glavna ulica i Sremska, vodila je porodica omanje poljoprivredno gazdinstvo, gajeći krompir, kukuruz, povrće, svinje, živinu, psa, mačku i – tokom Drugog svetskog rata – jednu kozu.¹¹ Ovde, na pola hektara zemlje Mihailović je odmalena, kao dečak, pomagao:

„Ja sam išao da okopavam kukuruz kad sam imao pet, šest, sedam, osam godina ili dvanaest, ali uvek mi je bilo teško. Išao sam da berem šljive, išao sam da obavljam razne poslove, da čuvam stoku [...]“ (22. 3. 2016).

Uz to, dete ni u kom slučaju nije pucalo od zdravlja. Na pitanje da li je on, kao Žika Kurjak, junak romana *Čizmaši*, često tumarao okolinom, pisac je odgovorio:

¹¹ Up. i: Dragoslav Mihailović, „Štrojački matador iz Jovca“, *Gori Morava*, Beograd: Srpska književna zadruga, 1994, str. 116. Autentičnost informacija iz ovog autobiografskog dela potvrđena je i u razgovorima autora sa Dragoslavom Mihailovićem.

„Ne, ja sam oduvek bio knjiški moljac. [...] Čitao sam knjige. [...] Niti sam se tukao, niti sam nešto... Ne, bio sam jedno mršavo dete, koje ne voli da jede. Recimo, i mene je moja tetka nutkala: 'Hajde, jedi, sine!'“ (22. 3. 2016).

Posle smrti Živojina Milosavljevića Tinkića, njegova udovica Milica bila je primorana da iznajmi kafanu. Brige joj je zadavala i mlađa sestra Ljubica, koja se za manje od godinu dana, ne čekajući da prođe uobičajen period žalosti, udala za malog trgovca Branislava Mihajlovića.¹² Od početka se činilo da njihov odnos nije bio pod srećnom zvezdom. Ljubica je ostala da živi u kući svoje sestre, a kada se porodila, kako pretpostavlja pisac u razgovoru od 15. novembra 2016. godine, mladi par je živeo u *Tinkićevoj kafani*. Stoga je dečak od rođenja bio blizak sa svojom tetkom, što je sigurno učinilo podnošljivijim

¹² O načinima beleženja prezimena „Mihailović“ pisac je 1981. godine objasnio sledeće: „U čitavoj mojoj ćuprijskoj porodici naše prezime se piše *Mihajlović*, kako sam se do gimnazije potpisivao i sam. Međutim, od prvog razreda te škole naša profesorka srpskohrvatskog jezika je moju braću od stričeva i mene navodila da se potpisujemo sa *i* u njemu umesto sa *j*, objašnjavajući nam da se to u stvari isto prezime, *Mihajlović* ili *Mihailović*, kao i ime *Mihajlo* ili *Mihailo*, u prvom grafičkom obliku upotrebljava severno od Save i Dunava, a u drugom južno od tih reka, pri čemu se oba sporna slova izgovaraju praktično kao *j*, a čitava reč uvek naglašava na *a*, u vojvodansko-slavonskom izgovoru sa dugim uzlaznim, a u srbijansko-crnogorskom s kratkim uzlaznim akcentom (ovo ne znam koliko smo razlikovali). Pun znanja i iskustva, kao jedini ćuprijski Mihajlović, baš onda kad je trebalo, zaključio sam da tu očiglednu pravopisnu nedoličnost u svom običnom prezimenu treba slobodno i obavezno da ispravim, da to neće izazvati nikakve rđave posledice i, tako se potpisujući, kad je došlo vreme, počeo sam svoje sastave i da objavljujem. Na taj se način desilo da sam, sa dva-tri izuzetka, gde su štamparsko-izdavačke omaške bile nedvosmislene, a među njima, nažalost, i na francuskom prevodu knjige *Kad su cvetale tikve*, na svim objavljenim radovima potpisan kao *Mihailović*, pa ovaj oblik treba uzeti kao moje književno prezime, dok mi na glavnim ličnim dokumentima i dalje tvrdokorno stoji *Mihajlović*. Priznajem da se u tome danas, 1981, vrlo rđavo snalazim i sam, utoliko pre što su mi se, po očevskom uzoru, podelila već i deca“, objavljeno u: Vladeta Janković, „Doprinos Dragoslava Mihailovića“, u: Dragoslav Mihailović, *Petrijin venac*, priredio i pogovor napisao Vladeta Janković, Beograd: Nolit, 1981, str. 334. U ovoj knjizi, osim ako se ne citiraju dokumenta, uz ime pisca koristi se oblik prezimena Mihailović.

i rani gubitak majke. Sve do svoje smrti u pedeset devetoj godini života, tetka Milica je za njega ostala najvažnija spona sa detinjstvom i mladošću. Ne udajući se ponovo, umrla je kada je Mihailović imao šesnaest godina. Pisac je, sećajući se, nežno naziva svojim „velikim blagom u životu“ (22. 3. 2016).

Kako se primećuje i u poglavlju „Moja mama nije stara“ autobiografskog romana *Gori Morava*, Mihailović je odmalena tetku Milicu zvao mamom i još dugo verovao da je ona njegova biološka majka. O tome govori i jedan odlomak iz romana *Gori Morava* u kome se pripovedaču dečak iz komšiluka u svađi ruga zato što nema majku. Dete je rastrojeno otrčalo kući:

„’On je mene reko’, jektao sam neutešno, ’da mi je majka umrela i da nemam majku!’

’Kako nemaš, sine?’ tešila me je moja mama. ’Pa šta sam ti ja? Ja sam ti majka.“¹³

Povodom bolnog sticanja svesti o zamršenim odnosima u porodici pisac je govorio 22. marta 2016. godine:

„[Kada si saznao da tetka Milica nije tvoja majka?] Teško je reći, ali dete ne može to da prihvati. Onda sam bio u osnovnoj školi, kad su mi neki dečaci rekli u svađi dečijoj: ’Ti nemaš mamu, tetka Milica nije tvoja mama, ona je tvoja baba, recimo, ali to dete ne može da prihvati... I kasnije, ja sam... Imao sam šesnaest godina, ali... I znao sam već da ona nije moja majka, ali sam je i dalje zvao ’mama‘“ (22. 3. 2016).

Otac Branislav Branko Mihajlović došao je na svet 1907. godine u Despotovcu, kao treći od četvorice sinova.¹⁴ Naučio je zanat u renomiranoj tekstilnoj radnji *Ninić i Nikolić* u Čupriji,

¹³ Dragoslav Mihailović, „Moja mama nije stara“, *Gori Morava*, Beograd: Srpska književna zadruga, 1994, str. 18.

¹⁴ U razgovoru od 11. septembra 2017. godine, koji se takođe navodi u ovoj knjizi, Mihailović se premišljao u vezi sa tim da li je moguće da je njegov otac rođen u

gde je postao i kalfa. Ovo priželjkivano mesto dobio je zahvaljujući tome što je njegova baka bila u srodstvu sa porodicom Nikolić. Obuku za trgovca stekao je i Dimitrije, najmlađi među braćom Mihajlović, rođen 1909. godine, dok su oba starija brata – Živorad (1902–1961) i Božidar (1904–1967?) učili zanat za opančara.

Pisac se priseća činjenice da se Branislav Mihajlović, nakon položenog majstorskog ispita, radno osamostalio zajedno sa jednim prijateljem, čije je ime bio Blagoje. Još pre 1929. godine otvorili su u centru Ćuprije prodavnicu tekstila, koja se sa ponosom u porodici nazivala „radnjom“, ali su posle nekoliko godina ipak bankrotirali.¹⁵ Tako je Branislav počeo sa svojim mlađim bratom Božidarem da se stara o kafani Žike Milosavljevića Tinkića, koja je nakon suprugove smrti pripala Milici Milosavljević Tinkić. Međutim, zbog problema sa alkoholom koji su imala oba brata i ovaj poduhvat je uskoro propao. U nastavku kafane Branislavu je ostao samo mali dućan, u kome je posedovao nevelik izbor namirnica za prodaju. Tu, iza rafa, imao je i svoj skroman prostor za spavanje. Samo je najstariji brat imao uspešniji život:

„[...] Ovaj stariji Živorad je bio i kožarski trgovac. On je najbolje uspeo i on je, bogami, radio sa Grčkom i, mislim, sa Turskom pre rata. Izvezio kože u Tursku i u Grčku. I on je bio najuspešniji od četvorice braće. I jedini je bio, jedini koji se nije propio. Nije pio. Možda je popio nekad čašicu rakije ili vina, ali nije pio, nije bio pijanac“ (15. 11. 2016).

Kako su Branislav (Branko) i Božidar morali da odustanu od *Tinkićeve kafane*, organizaciju je preuzeo izvesni Branko Crni.

Ćupriji, u Ulici Tanaska Rajića, što je ponovo odbacio u telefonskom razgovoru vođenom 4. februara 2018. godine.

¹⁵ Dragoslav Mihailović, „Prazan krevet izvečeri“, *Gori Morava*, Beograd: Srpska književna zadruga, 1994, str. 33.

Ovaj očevo imenjak, koga su zbog tamnog tena zvali „Branko Crni“, bio je malom Dragoslavu izuzetno naklonjen. Kada se venčavao, omogućio je petogodišnjem dečaku da mu bude drugi venčani kum. Mihailoviću je ostalo u sećanju koliko ga je ispunjavalo velikim ponosom to što ga je jedan četrdesetogodišnji muškarac oslovljavao pobratimom.

Otac je, međutim, morao da pronade drugu stalnu kafanu:

„[...] Tu, pozadi, stanovala je moja tetka sa mnom i, onda, on nije hteo da dolazi u tu kafanu jer bi tetka znala to... To bi bio argument za nju da je moja majka propala zbog toga što je on alkoholičar, i on je išao preko puta kod Branka Beloga“ (22. 3. 2016).

Iz ove krčme dečak je morao redovno da poziva oca kada bi mušterije došle u dućan, sve dok nije dovoljno porastao da sâm posluži kupce.

„Ja sam jako rano počeo ocu da pomažem. On je insistirao na tome, uopšte su se kod nas deca zapošljavala vrlo rano. Kao svugde, ja mislim, gde je kapitalizam, gde se rad ceni, gde... To nema govora... I ja sam se sa ocem smenjivao na dežurstvima u tome dućanu. [*Koliko si imao godina? Da li je to bilo još pre škole?*] Moguće da je bilo pre škole“ (15. 11. 2016).

Samo dva dana nakon pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, 27. marta 1941. godine, koaliciona vlada Dragiše Cvetkovića i Vlatka Mačeka svrgnuta je pučem srpskih oficira. Bez objavljivanja rata, 6. aprila fašističke bombe pretvorile su delove Beograda u ruševine i pepeo. Usled brzo sprovedene mobilizacije, Branislav Mihajlović i njegova braća stupili su u Jugoslovensku kraljevsku vojsku. Međutim, već su 17. aprila general Radivoje Janković i bivši ministar spoljnih poslova Jugoslavije Aleksandar Cincar-Marković bili primorani da potpišu безусловnu kapitulaciju. Procenjuje se da je između 200.000 i 375.000 vojnika zapalo u nemačko ili italijansko ratno

zarobljeništvo, a da je hiljade odbeglo u šume.¹⁶ Među izbeglima bio je i Branislav Mihajlović:

„[*Otac, možda, nije učestvovao u Drugom svetskom ratu, ali jesu li, možda, stričevi ili ujaci?*] Oni su svi bili aprila 1941. u ratu. [*I otac?*] I otac. I moj otac. Moj otac se zadesio negde u Bosni, mislim, blizu Sarajeva, i prepešačio čitavu Bosnu do Drine i prebacio se preko Drine, i od Drine došao pešice [...] u Čupriju. Čuprija je od Drine možda dvesta pedeset kilometara daleko, tako. I sve su išli... zaobilazili glavne puteve, brdima, tamo gde Nemaca nema... [*On je bio u redovnoj vojsci?*] Jeste, moj otac je bio telefonista u redovnoj jugoslovenskoj vojsci, telefonista je bio. To je on meni pričao, nosio onaj aparat sa onim telefonskim žicama, i tako. [*A šta je pričao o ratu?*] Šta je pričao o ratu? Da su bili jako poniženi i uvređeni time što se desilo...“ (5. 5. 2017).

Posle potresnog učešća u borbama, nijedan od braće Mihajlović nije više ulazio u rat, niti na strani partizana niti na strani četnika. Branislav je nastavio da vodi svoj dućan, ali se njegov život nije doveo u red:

„Nažalost, moj otac je umro kao alkoholičar u četrdeset prvoj godini i već negde oko trideset pete svoje godine došao je u onu fazu kad više ne može da pije, a u isto vreme ne može ni da ne pije. Moj otac je sa dvadeset četiri godine ostao udovac i ja mislim da je možda njegov alkoholizam potekao odatle.“¹⁷

Težak, trnovit put očeve zavisnosti podnosio je mladić sve do očeve smrti u martu 1948. godine.

¹⁶ Prethodni istorijski navodi u pasusu dati su prema: Holm Sundhaussen, *Geschichte Serbiens: 19.–21. Jahrhundert [Istorija Srbije: Od 19. do 21. veka]*, Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2007, str. 307, 309–310; v. i: Holm Zundhausen, *Istorija Srbije: Od 19. do 21. veka*, preveo s nemačkog Tomislav Bekić, Beograd: Clio, 2008, str. 335, 338.

¹⁷ Iz razgovora koji je Mihajlo Pantić vodio sa Dragoslavom Mihailovićem proleća 2010. godine u Čupriji i u Beogradu.

„Prvi put moj otac je dobio napad delirijuma tremensa kad je meni bilo dvanaest godina. Ja sam otada... Igrao je sans. Znaš šta je sans? Igra, preferans, sans. I on je sa dvojicom svojih prijatelja igrao sans u našoj kafani [u Resavskoj ulici], za našim stolom. I onda je iznenada poskočio, i urliknuo, i ovako viknuo, i tresnuo kao, kao... I od dvanaeste godine sam bio u stalnoj opsesiji da će umreti preda mnom i ne znam kako ću to podneti. [...] Užasna situacija životna...“ (25. 3. 2016).

„[...] Igrao je sans sa nekim drugarima njegovim i odjedanput je samo vrisnuo: 'Oooo!' I poskočio na stolici, i, ovako, uspravio se, i izbacio jezik iz usta, i pao... I skoro je pregrizao jezik. To je strašna povreda bila... I, ovaj... I tu su ovi ljudi počeli da ga umivaju, da... Niko nije znao šta... šta se... kako se leči... Ja znam da su u bolnici govorili da je to padavica, odnosno epilepsija, a nije to bila epilepsija, to je bio delirijum. I on je... I ja sam od tada počeo da strahujem da će mi jednoga dana umreti na rukama. I to se kroz pet godina i desilo“ (15. 11. 2016).

Umesto da bude u mogućnosti da se brine za svog sina, otac je na kraju sam postao upućen na sinovljevo staranje:

„Ali otac je pred rat ili na početku okupacije nanovo pokušao s kafanom, sad u lokalnu Miloja Ivankovčanina u Resavskoj ulici, blizu parka kraj Morave, i u njoj ću mu opet svakodnevno pomagati. I ona će nam, razume se, tek favoriti. A kad budem u petom ili šestom razredu gimnazije, ocu će otkriti kaverne. I tada će nam je, najpre privremeno, a godinu dana kasnije, iz drugih razloga, i konačno zatvoriti. Na istom tom mestu njega će uskoro zadesiti i smrt.“¹⁸

Mihailović je već kao osnovac ispomagao u lokalnu u Resavskoj (danas Ulici Živke Damnjanović). Svakodnevno je posećivao svoga oca, a ručao je, ipak, kod kuće, kod tetke Milice. Život u kafani je bio previše neorganizovan i vrlo oskudan.

¹⁸ Dragoslav Mihailović, „Jedna neostvorena osveta“, *Gori Morava*, Beograd: Srpska književna zadruga, 1994, str. 122–123.

Kako je u ćuprijskoj kasarni tokom rata bila stacionirana nemačka divizija, koju je na početku 1942. godine zamenio Prvi bugarski okupacioni korpus, ionako loši prihodi bili su još dodatno oštećeni večernjim policijskim časom.

„[*Da li je uopšte bilo mušterija za vreme rata?*] Pa, bilo je. [...] Neki njegovi prijatelji su dolazili kod njega, pa se igrao tu sans [...]. I za vreme rata je jako mnogo bilo kocke. I... Kako je ta kafana imala u dvorištu... imala jedan stančić u kome je moj otac boravio, imala je i još jednu dodatnu prostoriju od... kafane... Sa staklenim vratima, i tu se kockalo. Po svu noć. Zamrača se ćebadima... Prozori, sve, i onda se kockaju svu noć. [*A Nemci nisu dolazili u kafanu?*] Ne, ne. Dolazili... retko, tu je bio bugarski puk, u Ćupriji, puk bugarske vojske... U kasarni. U početku su, valjda, u kasarni bili nemački vojnici, pa posle su oni... Kako je Bugarska bila... u savezništvu sa Nemačkom, a Nemci su ustupili kasarnu bugarskom puku, i tu se doselio bugarski puk. E, katkad bi, recimo, zalutao neki bugarski vojnik da nešto popije kod nas. Inače, nije... Nisu dolazili“ (15. 11. 2016).

Posle rata zdravstveno stanje Branislava Mihajlovića drastično se pogoršalo:

„On je takođe imao neki stančić, jednu sobu iza te svoje kafane. To je tako običaj bio. [...] On ima napred kafanu, je l' da, a iza toga ima sobu u kojoj spava. [*Šta si radio u kafani?*] Ja sam prao sudove, primao goste, i tako. Ja sam poslednje godine, poslednje dve-tri godine, možda samo godinu dana, ja sam tri puta dnevno išao kod oca: pre škole, koja počinje u osam i petnaest, ja stignem kod moga oca, to je jedno, recimo, dva-tri kilometra dalje, nema tu nikakvog prevoza, ideš pešice. I ja stignem u, recimo, sedam, sedam i petnaest kod moga oca i operem sudove, one čaše rakij-ske, vinske i tako, šank operem, i tako. Sve što mogu da uradim, ja uradim, i idem, ali moj otac već pije, on je ustao u pet-šest sati i on se već doliva. Kad ja pođem u školu, on je pijan, ja njega smestim u krevet, a ja idem u školu. Ja idem u školu do dvanaest ili jedan sat, vraćam se iz škole kod njega, budim ga, on ustaje,

ja otvaram kafanu, i tako. I ostajem tu još dva-tri sata, primam goste, perem ono što ima i tako dalje. Moj otac opet pije kad ja dođem... Oko tri sata, on je pijan. Tako tri puta, ja ga smestim u krevet i uveče dođem da ga obiđem, probudim ga, on ustane, i ja odlazim. Ja ostanem još jedan-dva sata tu, pomognem ono što mogu da pomognem. Voda se donosi iz dvorišta, nema vodovoda, nije bilo ničega toga, vodovod je uveden tek, recimo, šezdesetih ili sedamdesetih godina u Čupriju. Kad ja pođem, on je već pijan, treći put dnevno, i, ovaj... Da li ga smestam u krevet ili sačekam, ili već idem, a on ostane sam, i posle ide u krevet sam – ne sećam se, ali to je takav bio red dnevnog rasporeda. Vrlo težak za jednoga dečaka. Vrlo teško... S tim što ja imam živu tetku Milicu i ona mene do šesnaeste moje godine pazi. Kad je umrla, ja sam se našao na ulici – nisam se našao bukvalno, ja sam imao jednu sobu [u kućici]“ (22. 3. 2016).

Kada je otac bio na samrtni, dečak mu je pomagao i prisustvovao je jednoj sceni u kojoj je njegov otac grlio priviđenje svoje mrtve supruge:

„[...] To je on na samrtni vikao [...] 'Ljubice, Ljubice, Ljubice, Ljubice!' I ljubio se sa njom. Znaš, to je tako bilo potresno i užasno. [...] Ja nisam te noći kad je on umro, ja nisam bio kod njega. Smenjivali smo se u dežurstvu kod njega i ja sam otišao uveče ovamo u tetkin stan, koja je već bila umrla... Da prenoćim... I kad sam ujutro došao, on je, on je bio... mrtav“ (15. 11. 2016).

Zanimanje Branislava Mihajlovića za trgovinu, koje je delio sa najmlađim bratom Dimitrijem, potiče od njihovog oca Milivoja Mihajlovića:

„Deda [...] bio je iz zemljoradničke porodice, a sâm je postao mali trgovac... Imao je radnju u jednome selu kraj Despotovca... Šećer, petrolej, tako te stvari, sitne...“ (24. 10. 2014).

Čini se da je i kod ovog pretka teška porodična sudbina uzela maha. Njegovo ime je ugravirano na Spomeniku poginulim i

umrlim ratnicima Oslobođilačkih ratova Srbije od 1912. do 1918. godine, na glavnom trgu u Ćupriji. O dedi je pisac kazivao na osnovu sećanja svog oca:

„On je rođen u Ćupriji, a kako je to bila velika zemljoradnička porodica, tražio je izlaz za sebe i našao je devojkicu Milu ili Milicu Nikolić u Despotovcu. Mora biti da ga je tadbina pomogla i on je u selu Vojniku kraj Despotovca otvorio jednu malu trgovačku radnju. Učestvovao je, koliko ja znam, i u Prvom i u Drugom balkanskom ratu, a onda je treći put mobilisan u Prvom svetskom ratu. Tada se desila strašna tragedija u kojoj je čitava jedna srpska divizija – Timočka divizija prvog poziva – stradala u pokušaju prelaska preko Save kod Čevrtitje. [...] Osim toga, bili su izloženi austrougarskoj topovskoj paljbi i u tom pokušaju prelaska poginulo je devedeset posto vojnika. Od sedam hiljada vojnika, poginulo je šest hiljada i trista. Tu je bio i moj deda Milivoje, koji je tada mogao imati, možda, trideset pet godina. Međutim, time se tragedija moje porodice ne završava. Odmah posle njegove pogibije moja baba Mila sa četiri mala deteta, sve muškarčići od pet do dvanaest godina, iznenada je umrla, onako kako je umrla Majka Jugovića u našoj narodnoj pesmi, a četiri dečaka od pet do dvanaest godina ostali su na ulici.“¹⁹

Takođe u razgovoru od 24. oktobra 2014. godine, pisac se prisetio i onoga što je o ovom događaju čuo:

„Otac je bio treći, imao je sedam godina! Otišli su kod neke babe,²⁰ ispod šporetu su spavali, takva je legenda. [...] Od te četvorice jedan je imao ćerku, koja je umrla kao dete od pet-šest godina, i moj otac mene. Nema drugih potomaka. [...] I svi [sva braća] prošli su jako loše u životu. Ovaj najmlađi, koji je imao pet godina, on se za vreme Drugog svetskog rata oženio nekom

¹⁹ Iz razgovora koji je Mihajlo Pantić vodio sa Dragoslavom Mihailovićem proleća 2010. godine u Ćupriji i u Beogradu.

²⁰ Ova gospoda je jedna „rodaka iz familije Mihajlović [...] oni su, po svojoj prilici, iz Despotovca“ (22. 3. 2016).

Mađaricom, pa sa njom išao, koliko znam, a ne znam mnogo, u Budimpeštu i iz Budimpešte, valjda, u Beč, možda u Nemačku, i tamo je stradao negde, ne zna se gde, nema nikakvih dokumenata o tome“ (24. 10. 2014).

Kratko pre nego što je u Srbiji izbio rat, došao je Dimitrije Mihajlović još jednom u posetu Ćupriji:

„Bio je oženjen nekom Mađaricom. Jedanput je bio pred sam rat u Ćupriji zajedno sa njom. Ja sam tu ženu video. Ona nije govorila srpski. Mi nismo govorili mađarski ili nemački. A Dimitrije je... To je bio dirljiv, dirljiv jedan trenutak. On je... Kad sam ga ja video, on je bio pijan. I plakao je. I izvadio je iz džepa... Tad nije bilo ručnih satova, još nije bilo, ili su bili vrlo retki. Nisam ih ni video. Izvadio je džepni sat i dao mi ga. Ja sam bio u... I ja uzeo sat. O! Moj otac kad je to video: 'Ne to! Ne to! To njemu treba! Ne možeš! Vрати, vrati, vrati!' I ja sam vratio, onaj čovek je prihvatio. I on je otišao“ (15. 11. 2016).

Ovaj Dimitrijevi gest se upravo i čini tipičnim obeležjem života braće Mihajlović, koji je pretrajavao između velikodušnosti i opijanja.